

dr. T.L. Hettema

Theologie van het kwaad

Lezing Studium Generale TU Delft 14 februari 2006 (niet gepubliceerd)

.0 Inleiding, opzet

Rond het jaar 200 werd in de stad Rome een jongen geboren, die onder de naam Valentinus later een bekend arts zou worden. Nog meer bekendheid verwierf hij echter in 270 door zijn bekering tot het christendom, in die tijd een subversieve daad. Hij werd priester, voorganger van een groep christenen, en bracht het later zelfs tot bisschop van Terni, een Italiaans stadje in de buurt van Assisi. In die hoedanigheid werd hij gevraagd het huwelijk in te zegenen van een niet-christelijke soldaat en een christelijk meisje. Ook dat was een subversieve daad, want keizer Claudius II had bevolen dat soldaten niet mochten huwen – het zou hun aandacht maar afhouden van waar het in het soldatenvak werkelijk om gaat. Valentinus werd bekend om zijn huwelijkspraktijk en gaandeweg ging hij meer soldatenstellen in de echt verbinden. Dat moest natuurlijk een keer misgaan, en spoedig werd Valentinus gevangengenomen en voor de keizer gebracht. Daar bracht Valentinus een vlammend getuigenis van zijn geloof, wat keizer Claudius slechts tot meer woede bracht. Valentinus werd veroordeeld tot de dood door onthoofding. In de gevangenis werd Valentinus aangesproken op zijn oude stiel van arts. Zou hij de blinde dochter van de cipier kunnen genezen? Valentinus kon wel wat voorschrijven, maar helaas werkte dat niet. Op de vooravond van het Lupercaliafeest, het voorjaarsfeest van vruchtbaarheid, werd Valentinus onthoofd. Na de terechtstelling ontving de dochter van de cipier nog een briefje van Valentinus. Bij het openmaken van de brief kon ze wonder boven wonder weer zien. Er zat een gele bloem in. ‘Van Valentinus’ stond erbij te lezen. Valentinus werd in 496 door paus Gelasius I heilig verklaard. Hij werd de schutpatroon van verloofden, van blinden, van iedereen die voorspoed wenst, en van molenaars, de groep bij uitstek die graag de wind in de zeilen wenst.

Historici zullen van alles afdingen op deze legende. Zo zijn er waarschijnlijk twee personen Valentinus geweest, die in één sint Valentijn legendarische proporties hebben aangenomen. (Hetzelfde is ooit gebeurd met de figuur van Sint Nicolaas.) Maar vanavond luisteren we niet naar de historici. Vanavond moeten we de liefde vieren, want het is Valentijnsdag. Vanavond moeten ons de ogen opengaan en moet de liefde centraal staan. Maar waarom hebben we het dan over het kwaad? Misschien omdat dat kwaad er steeds tussensluipt en steeds weer opduikt? Zelfs in dit mooie verhaal over de liefde zit het verborgen, verborgen in de waaromvraag. Waarom moet het zo zijn dat mensen elkaar afmaken? Waarom wordt het hoofd afgehakt van iemand die geliefden in de echt verbindt en die anderen wil genezen? Kan dat niet anders? Als er een

God is, zou die dan niet moeten ingrijpen wanneer zijn gelovigen worden onthoofd? Of zou die God het misschien wensen dat door het bloed van martelaren wonderen gebeuren? Is God daarmee zelf de grootste boosdoener, de wortel van alle kwaad?

Met zulke vragen zitten we meteen middenin het onderwerp van vanavond: de theologie van het kwaad. Theologie: versta ik als de reflectie over een zinvol spreken over God, over het goddelijke of het transcendente, dat wat mensen onvoorwaardelijk aangaat en aantrekt. Een theologie van het kwaad wil dan zeggen: onder welke condities kunnen we zinvol spreken over God en het kwaad? Mijn theologische reflectie is daarbij gepositioneerd. Ze komt voort uit de Westerse cultuur van de moderniteit en uit de christelijke traditie. Dat neemt niet weg dat daardoor het perspectief van andere culturen, religies en levensbeschouwingen buiten schot zou vallen. Maar het is niet mogelijk om zonder perspectief te spreken, en dan spreek ik met een horizon van Westerse moderniteit en een christelijke traditie op de achtergrond. Binnen dan perspectief gaat het dus om de vraag: hoe laten God en het kwaad zich denken binnen één verband?

In mijn lezing vanavond wil ik allereerst kijken naar een klassieke verwoording van het probleem (§ 1). Vervolgens betoog ik dat het probleem niet te omzeilen valt, en dat we inderdaad God en het kwaad binnen een verband moeten samen denken (§ 2). Daarna kijken we naar een Bijbelverhaal uit de oudoosterse cultuur waarin dat geprobeerd wordt (§ 3). We kijken naar een keerpunt in de Westerse moderniteit in het denken over God en kwaad (§ 4) en we ronden af met een dromerige blik op de mogelijke condities op het spreken over God en kwaad in de eenentwintigste eeuw. Die dromerige blik mag gelden voor alles vanavond. Het zal een voornamelijk systematisch-theologisch verhaal worden over het kwaad. Als dat saai mocht blijken te zijn, zou ik zeggen: droom weg en denk aan de liefde op deze Valentijnsdag. Om deze *escape* mogelijk te maken, heb ik een afbeelding van de H. Valentijn op papier gezet.

.1 De klassieke verwoording van het probleem van het kwaad

Hoe zijn God en het kwaad in één verband met elkaar te denken? Deze vraag laat zich op een andere manier verwoorden door te zeggen dat de volgende drie stellingen niet met elkaar verenigbaar zijn:

1. God is almachtig;
2. God is goed;
3. het kwaad bestaat.

Bij alle drie de stellingen kunnen we ons afzonderlijk een voorstelling maken. God is almachtig: bij het concept van God hoort iets transcendent, iets overstijgends, en dat wordt ook met het voorvoegsel al- in almachtig weergegeven. God is goed, en die eigenschap moet je niet zien als een toevallig aangeplakt bijvoeglijk naamwoord, maar als een wezenlijke uitdrukking van God. Het kwaad bestaat. Het zou genoeg zijn om je heen te kijken om van dat besef doordrongen te raken. Afzonderlijk gezien gaat het dus om zinvolle proposities, maar ze zijn niet met elkaar te verenigen. Als God almachtig is, zou hij het kwaad kunnen keren. Wanneer hij dat niet doet, moet de tweede zin niet kloppen en is God niet goed. We moeten dus beweren dat God niet almachtig is. Maar als de al-predicators niet op God van toepassing zijn, tast dat dan ook niet de zin over Gods goedheid aan? Vermindert dan niet die goedheid in waarde, en wordt die tot een accidentele eigenschap? Of is God wellicht wel goed, maar niet almachtig? Heeft het dan voor een gelovige zin om zich aan die goede God toe te vertrouwen? Of moet je wellicht zeggen dat het kwaad niet bestaat? Dan moet alles in de wereld een uitdrukking zijn van een almachtige en goede God. Laat zich dat rijmen met natuurrampen en met geweld?

Ik noem deze drie zinnen de klassieke verwoording van een probleem. Maar dat wil niet zeggen dat het ook een vroege verwoording is. In het theologisch-systematisch denken heeft eerst vooral een causale manier van denken voorop gestaan. Daarin werd gevraagd naar de oorsprong van het kwaad. De kerkvader Augustinus is het grote voorbeeld van deze wijze van denken. In discussie met verschillende tegenstanders (ik noem de Manicheeërs en de

Pelagianen, voor de kenners) kwam voor hem steeds de vraag terug: unde malum? Vanwaar komt het kwaad? Het werd hem duidelijk dat dit een zinloze vraag is, die verzandt in speculaties van hoe het voor de schepping toegegaan zou moeten zijn. Augustinus vormde de vraag om tot een antropologische kwestie: unde malum faciamus? Vanwaar komt het dat wij kwaad doen? Hoe komt het kwaad in de mens? En dat bracht hem tot een ingewikkelde discussie over menselijke vrijheid.

In de loop van de theologiegeschiedenis kun je bemerken dat alle drie de proposities worden bekritiseerd. Door er een aan te vallen, kunnen de andere blijven staan. Men kan de stelling van Gods almacht betwisten. Zeker in de moderne theologie is de notie van een lijdelijkheid van God ontwikkeld. God is niet een almachtige actor die ingrijpt in het wereldgebeuren. Hij is aanwezig in het lijden. Overigens voert deze moderne visie (die we bijv. bij de Duitse theoloog Moltmann vinden) al terug op een oudchristelijke visie van patripassianisme, het idee dat God de Vader lijdt. Even antiek is het ontkrachten van de tweede stelling, door te zeggen dat God niet goed is. Of, zoals o.a. de Manicheeërs stelden, een groepering waartoe Augustinus eerst behoorde, maar tegen wie hij zich later fel afzette: er is wel een goede God, maar er is ook een kwade god, of een kwaad principe, tegenover een goed principe. Hier neemt een dualistisch systeem van licht en donker de plek in van een alomvattende goedheid van God. God is wel goed, maar er zijn ook tegenkrachten die die goedheid ondermijnen. En zo kan het vóórkomen dat er kwaad bestaat. Dit dualisme tast natuurlijk ook de eerste stelling aan, en het is in het christendom op grote bezwaren gestuit.

Nog weer een andere mogelijkheid is het ontkrachten van de derde stelling: er bestaat geen kwaad. Roemrucht is deze mogelijkheid geworden in de filosofie van Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). Voor Leibniz is er een vooropgezette orde in de wereld, een *harmonia praestabilita*. En deze, natuurlijk door God gegeven, orde is de best mogelijke mogelijkheid voor onze wereld. We leven in de best mogelijke van alle werelden. In die wereld is er leed en lijden, maar in elke andere mogelijke wereld, met meer of minder menselijke vrijheid, zou dat leed meer zijn. Daarom is er niet echt een wezenlijk kwaad in de wereld. Het kan veel erger, is zijn conclusie.

Met die bewering heeft Leibniz de kroon gezet op het theodiceeprobleem, zoals de vraag is gaan heten hoe je Gods almacht, goedheid en het kwaad met elkaar kunt rijmen. We zullen straks zien hoe Leibniz is aangevallen en geridiculiseerd om zijn these. Daarmee is nog niet gelijk zijn positie afgedaan. Ook de grote 20^e eeuwse theoloog Karl Barth heeft een positie die gebaseerd is op een ontkennen van het kwaad. Dat doet hij door het kwaad te bestempelen als *das Nichtige*, het niet-ende, of het niet-ige. Het kwaad is er wel als fenomeen, maar het heeft geen betekenis. Theologisch gezien is het nietig van waarde. Vanuit Gods openbaring, en dat is de rode draad door Barths oeuvre, is het kwaad een overwonnen mogelijkheid. Met een beeld uit de Tweede Wereldoorlog wordt dit idee vaak uitgewerkt, door te zeggen dat we ons bevinden tussen D-Day en V-Day, de Decision-day van de landing in Normandië en de Victory Day van de eindoverwinning.

.2 Een alternatieve stelling

Het lijkt in ieder geval profijtelijk om te proberen God en het kwaad van elkaar los te koppelen, om zo iets van Gods almacht of goedheid overeind te houden. Om de gedachten op een ander spoor te zetten, zou ik een andere stelling willen verdedigen:

Zonder 'God' bestaat het kwaad niet.

Misschien komt deze stelling dicht bij een intuïtieve gedachten van sommigen, namelijk dat religie de oorzaak van alle ellende op de wereld is. Met een groots gebaar worden dan kruistochten, Noord-Ierland, moslimterreur en het verbieden van condooms door de paus in

één adem genoemd, als bewijs voor het feit dat religie kwaad veroorzaakt of het kwaad in stand houdt.

Dat bedoel ik niet te zeggen met mijn stelling. Ik wil wel zeggen, dat zonder een notie God ook de notie kwaad verdwijnt uit het denken. Om dat uit te drukken dienen de aanhalingstekens in mijn stelling. Mijn stelling laat zich illustreren met een religie waarin de notie ‘god’ geen rol speelt, het boeddhisme. In het boeddhisme is het kwaad geen essentiële factor. Het vóórkomen van kwaad in de wereld wordt niet ontkend. Maar in wezen moeten we het kwaad beschouwen als een illusie, iets wat er niet toe doet. Het onderscheiden van goed en kwaad creëert dualiteit, en dat is een schijn waaraan het boeddhistische inzicht voorbij wil. Paradoxaal genoeg schept deze niet-dualistische visie ook een grote aandachtigheid en daarmee sociale zorgzaamheid, tenminste in een moderne vorm van boeddhisme, zoals we die kunnen vinden bij de Vietnamees Thich Nhat Hanh. Juist door het kwaad als niet te denken, ontstaat de mogelijkheid om aandacht te geven aan de gevolgen van het kwaad als verschijnsel. Eigenlijk komt deze optie dicht bij die van *das Nichtige* van Barth.

In moderne Westerse filosofie neemt het denken over het kwaad geen centrale plaats in. Als het al voorkomt, dan in een ethisch kader: hoe kunnen we stelling nemen tegenover het kwaad? In dat kader is ‘het kwaad’ echter geen enkelvoudige entiteit meer. We kunnen hoogstens spreken van ‘kwaden’ in het meervoud. En als er over het kwaad in een enkelvoud wordt gesproken, dan duikt er onherroepelijk een religieuze connotatie op. De filosofie van Jaspers vind ik daarvan een goed voorbeeld. Jaspers staat in een existentialistische stroming, waarin de waarde van menselijke keuzevrijheid om tot een zinvol bestaan te komen, voorop staat. Het ‘echte’ is ten diepste een keuze. En dat geldt ook voor het kwaad. De realiteit van het kwaad moet berusten op een menselijke keuze. Die realiteit van het kwaad is niet zomaar af te doen als een perversie van de redelijkheid of het ontbreken van menselijke vrijheid. Het kwaad is steeds weer een mogelijkheid, net zoals het goede dat is. De mens moet daarin kiezen. Het kwaad wordt daarmee ook ondoorgrondelijk. Het valt niet terug te brengen tot een oorzaak (de zintuigen, de waan die mensen omsluit, het onvermogen om tot inzicht te komen, o.i.d.). Het kwaad is ten diepste niet te bevatten, en gaat daarmee de rede te boven. Dat te bovengaan noemt Jaspers *das umgreifende der Transzendenz*. Een te bovengaan met een totaliserende, alomvattende waarde. – Maar dat is toch wel een typisch religieuze taal, die hier klinkt. Als het kwaad in zijn radicaliteit moet worden benoemd, kan er blijkbaar geen andere taal worden gebruikt. Zonder ‘God’ geen kwaad.

.3 Een Bijbelse casus

‘Zonder “God” ...’ met het gebruik van aanhalingstekens wil ook zeggen: je kunt niet over het kwaad denken zonder concrete voorstellingen die van God of het transcendente zijn gemaakt. We moeten ons denken ook laten voeden door de verhalen en symbolen die religies ons voorschotelen. Dat was een basale these voor de filosoof Paul Ricoeur.

Ik wil dat vanavond doen door eens te kijken naar een Bijbelverhaal, waarin een episode wordt verteld over de tweede koning van Israël, David. Het is een episode wanneer David aan het einde van zijn leven staat, en hij oud en wijs geworden zou moeten zijn. We lezen dan over hem het volgende in 2 Sam. 24. Daar wordt verteld over een volkstelling die David houdt, tegen het advies van zijn ondergeschikten in. Zo’n volkstelling (en daarmee: zicht hebben op de sterkte van je potentiële leger) is een vorm van hoogmoed, terwijl het de Bijbelschrijver erom te doen is, dat David zich toevertrouwt aan God. Ook het voorgaande hoofdstuk is een opsomming van helden en hun daden. Dat heeft allemaal niet de instemming van God en daarom volgt een straf.

We moeten dit verhaal niet lezen als een krantenverslag of als een kroniek, maar als theologische reflectie achteraf op de daden van koning David. Blijkbaar heeft David een keer

een volkstelling gehouden, die gevolgd is door pest. Hoe moet je dat bevatten? Dat gebeurt in het verhaal door God als actor van het idee van de volkstelling én van de pest te beschouwen. God zélf geeft het David in om een volkstelling te houden. Het heeft de allure van een Griekse tragedie. De hoofdpersoon wordt tot hoogmoed gedreven, wórdt gedreven: door God zelf. En die hoogmoed brengt vervolgens de hoofdpersoon en zijn gevolg in de problemen.

Spannend wordt het, waar er van diezelfde gebeurtenis nog een versie is, en wel uit het Bijbelboek Kronieken. In 1 Kron. 21 komen we hetzelfde verhaal tegen. Alleen is het hier niet God die David de volkstelling ingeeft maar satan. Deze duivelse figuur verraadt een Perzische invloed op het verhaal. Maar waar in religieus Perzië een volledig dualistische visie tot uiting komt, waarin goed en kwaad als licht en donker met elkaar strijden, blijft de satan hier een ondergeschikte figuur. Zijn introductie in het verhaal blijft wat halfslachtig, waar we zien dat het toekennen van de peststraf wel weer in handen van God wordt gelegd. In het hele Bijbelboek Kronieken komt satan ook niet meer voor. Het blijft intrigerend dat deze beide verhalen voorkomen in één tekstcorpus, het Oude Testament, zonder dat er tussen beide een beoordeling wordt gemaakt.

Beide versies lijken mijn stelling vorm te geven: zonder ‘God’ geen kwaad en geen denken over het kwaad. – door Satan kun je beproefd worden, maar de echte waaromvraag van het kwaad wordt uitgevochten met God.

.4 Van Lissabon 1755 naar Königsberg...

Ik wil nog een verhaal vertellen, maar nu een filosofisch verhaal. Het is het verhaal van de aardbeving in Lissabon. Op 1 november 1755 vond er in Lissabon een aardbeving plaats, om 9.20 u. 's morgens. Die aardbeving, de eerste die in de moderne tijd is geregistreerd en waar we veel van afweten, moet een kracht van 9 op de schaal van Richter hebben gehad. Zo'n honderdduizend slachtoffers waren er het gevolg van. De aardbeving bracht letterlijk en figuurlijk een grote schok teweeg in heel Europa, ook op theologisch gebied. Dat had te maken met de datum. 1 november is Allerheiligen, en die morgen zaten de kerken vol met mensen voor de mis. Door de aardbeving stortten de grote gebouwen in, waardoor veel mensen de dood vonden. De mensen die wel wisten te ontkomen, werden vervolgens geconfronteerd met een enorme vloedgolf of tsunami. Waarom moesten juist mensen sterven die naar de kerk gingen? Dezelfde gedachte kwam bij de tsunami van 2004 op, waar mensen in kerken zijn omgekomen, omdat ze op 2^e Kerstdag naar de kerk waren gegaan. Deugdzame religie wordt blijkbaar niet beloond – en dat was wel de teneur geweest van de 18^e eeuw tot dan toe, met Leibniz als culminatie. Zijn zienswijze van onze wereld als de best mogelijke van alle werelden werd het mikpunt van de vlijmscherpe spot van Voltaire in het onvergetelijke *Candide* (1759). We kunnen zeggen dat voor de Westerse cultuur de aardbeving van Lissabon de stoelpoten onder de stoel van Gods goedheid of almacht wegzaagde.

Toch moet je zeggen dat Voltaire met zijn kritiek eigenlijk ouderwets was. Het was een retorisch spotten met de idee van een goede God, maar het behelsde niet echt een fundamentele filosofische kritiek. Die kwam van iemand anders, uit een andere hoek van Europa: de filosoof Immanuël Kant uit Königsberg (Pruisen, nu Rusland).

In alle opvattingen over God en het kwaad tot nu toe werd vrij gemakkelijk gesproken over ‘is’ en ‘zijn’. God *is* almachtig, en God *is* goed. Daarbij werden alleen de predikaten almachtig en goed ter discussie gesteld. Kant bracht een fundamentele vraag naar voren. Kun je over alles wat we waarnemen wel spreken in termen van ‘zijn’? Er zit een groot ordenend filter in onze waarneming. En dat maakt dat we niet zo naïef over het zijn van God kunnen spreken. Áls we op redelijke wijze over God willen spreken, dan vooral als een

regulatief idee van het handelen. Daarmee wordt ‘God’ niet weggezet als onredelijk, maar wel binnen een heel bepaald kader van de rede gezet, dat van de praktische rede. Of: de rede in haar praktische aspect.

Is er in zo’n filosofische conceptie plaats voor het kwaad? Niet als een entiteit, precies zoals je ook niet over God als entiteit kunt spreken. Maar wel als een *hang*, die de richting van het menselijk handelen wil bepalen. Tegenover die hang van het kwaad stelt Kant ook een *Anlage* tot het goede. Het is precies in het speelveld tussen die twee dat de menselijke vrijheid tot stand komt. – Het doet ons denken aan Jaspers, en het is niet voor niets dat Jaspers zijn gedachten ontwikkelt in gesprek met Kant.

Dit heeft tot gevolg dat we onze stelling moeten aanpassen: Zonder ‘God’ bestaat er geen denken over het kwaad. We zetten het woord ‘God’ tussen haakjes, om uit te drukken dat we niet rechtstreeks over deze realiteit kunnen spreken, maar dat we God beschouwen als een ervaren werkelijkheid in mensenlevens. Op metafysisch valk nemen we dus een agnostische houding in.

Het tussen haakjes zetten van God heeft een antropologisering van het denken over het kwaad tot gevolg gekregen. God verdwijnt uit het beeld van het fundamentele denken. Alle gewicht komt te liggen op het menselijke kiezen. Typerend voor deze houding is een citaat van Kant:

‘Was der Mensch in moralischen Sinne ist, oder werden soll, gut oder böse, dazu muß er *sich selbst* machen, oder gemacht haben.’ (Im. Kant, *Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, 1793, p. 44.)

De antropologische wending heeft betekend dat ‘het kwaad’ uit het beeld is verdwenen. Het is enigszins te vergelijken met de wending bij Augustinus die de vraag *unde malum* verving door *unde malum faciamus*. Bij hem zat er nog wel een macht achter het kwaad. Die verdwijnt bij Kant, of minstens: wordt onbenoembaar binnen de grenzen van de rede. Het kwaad is alleen nog te benoemen als een (verkeerde) hang die in mensen tot uiting komt. Het is vervangen door kwade geniussen, kwaaddoende mensen. En daar is zeker de 20^e eeuw vol van geweest. Maar verliezen we daarmee niet een heel taalveld? In de filosofie heeft Heidegger voor het Zijn geprobeerd weer achter de Kantiaanse voorzichtigheid terug te gaan. (En hij merkte dat hij dan eigenlijk tot achter Plato terug moest gaan.) Voor het denken over het kwaad is daar geen parallel in gekomen.

.5 ... naar 2006

De gebeurtenissen van 11 sep. 2001 hebben de antropologische wending alleen maar versterkt. Het kwaad is nu het kwaad van het geweld. Bush spreekt over ‘de as van het kwaad’. De tsunami is vooral een ramp omdat deze verwickeld is met politieke bewegingen en manoeuvres die hulpverlening bemoeilijken. In ieder geval: dat is ons waarnemingskader. Als we kwaad signaleren, willen we iets doen, en zo efficiënt mogelijk. Dat zit in onze Westerse vezels ingebakken.

Ik zie het niet als een taak voor de theologie om een nieuwe theodicee te ontwerpen. Ik zou de conditie van het ‘activisme’ serieus willen nemen. Maar wel willen aanvullen met een spirituele dimensie. Spiritueel gebruik ik dan in de zin van: verhelderend tot op een dieptedimensie, zicht biedend op het transcendente, zonder hieraan metafysische is-uitspraken te verbinden.

Die inzet leidt tot een tweevoudige agenda voor een constructieve theologie:

1. Het kwaad niet wegpraten, ook al zijn er zoveel mogelijkheidsvoorwaarden voor de perceptie van het kwaad verdwenen (bijv. het beeld van een handelende God). Er is kwaad, en het is een voortdurende taak van de reflectie om dit te benoemen.

2. Maar het is ook een taak van de reflectie, zowel theologisch als filosofisch, om uit te drukken dat er meer en anders is dan het kwaad. De situatie van het kwaad is niet uitzichtloos. Er is een ander perspectief van handelen en ervaren mogelijk. Maar dat moet voortdurend en in iedere situatie opnieuw worden gezocht en benoemd.

Een citaat van Paul Ricoeur drukt deze tweevoudige agenda goed uit:

‘Deze eenzame ervaringen van de wijsheid wil ik tenslotte niet scheiden van een ethische en politieke strijd tegen het kwaad die alle mensen van goede wil kan verzamelen. Met betrekking tot deze strijd zijn deze ervaringen, zoals de acties van de geweldloze weerbaarheid, anticipaties van een ‘condition humaine’ in de vorm van parabolen, waar – eens het geweld opgeheven – het raadsel van het ware leed, van het *onherleidbare* lijden, zou zijn onthuld.’ (Paul Ricoeur, *Het kwaad. Een uitdaging aan de filosofie en aan de theologie*, Kampen 1995, 69.)

§ 1 *De klassieke verwoording van het theologische probleem van het kwaad*

1. God is almachtig;
2. God is goed;
3. het kwaad bestaat.

§ 2 *Een alternatieve stelling*

Zonder 'God' bestaat het kwaad niet.

§ 3 *Een Bijbelse casus*

2 Samuël 24

1 Opnieuw ontstak de HEER in toorn tegen Israël. Hij zette David tegen het volk op met de woorden: 'Ga in Israël en Juda een volkstelling houden.' (...)

8 Zo gingen ze het hele land rond, en na negen maanden en twintig dagen kwamen ze weer terug in Jeruzalem. 9 Joab meldde de uitkomst van de volkstelling aan de koning: Israël telde achthonderdduizend weerbare mannen die de wapens konden hanteren en Juda vijfhonderdduizend.

10 Toen het tot David doordrong wat hij had gedaan, sloeg de schrik hem om het hart. Hij zei tegen de HEER: 'Ik heb ernstig gezondigd met mijn daad. Ach HEER, vergeef uw dienaar zijn zonde; ik ben een dwaas geweest.'

11-12 De HEER richtte zich tot de profeet Gad, de ziener van David: 'Ga naar David en zeg hem: "Dit zegt de HEER: Drie straffen leg ik je voor. Kies er een uit; die zal ik je opleggen.'" Toen David de volgende morgen opstond, 13 kwam Gad hem vragen: 'Wat hebt u liever: zeven jaar hongersnood in uw rijk, drie maanden op de vlucht voor een belager die u in het nauw drijft, of drie dagen de pest in uw land? Denk goed na wat voor antwoord ik moet geven aan degene die mij gezonden heeft.' 14 David antwoordde: 'Ik ben in het nauw gedreven! Liever vallen wij in handen van de HEER, want groot is zijn mededogen, dan dat ik in mensenhanden val.'

15 Diezelfde morgen nog liet de HEER in Israël de pest uitbreken, die duurde tot de vastgestelde tijd. Van Dan tot Berseba vonden zeventigduizend mensen de dood. 16 Maar toen de engel zijn hand naar Jeruzalem uitstreckte om ook daar dood en verderf te zaaien, begon de HEER het onheil dat was aangericht te betreuren. 'Genoeg!' zei hij tegen de engel. 'Laat je hand zakken!' (...)

Daarop kocht David de dorsvloer en de runderen voor vijftig sjekel zilver. 25 Hij bouwde er een altaar voor de HEER en bracht brandoffers en vredeoffers. Daardoor liet de HEER zich ten gunste van het land vermurwen en werd Israël van de plaag verlost.

Nieuwe Bijbel Vertaling, 2004

1 Kronieken 21

1 Satan keerde zich tegen Israël en zette David ertoe aan in Israël een volkstelling te houden.

(...)

4 Hij [Joab] trok heel het land door, en ten slotte kwam hij weer terug in Jeruzalem. 5 Hij meldde de uitkomst van de volkstelling aan David: Israël telde één miljoen honderdduizend mannen die de wapens konden hanteren en Juda vierhonderdzeventigduizend. 6 Omdat de opdracht van de koning Joab tegen de borst stuitte, had hij de stammen Levi en Benjamin niet ingeschreven. 7 Het was slecht in Gods ogen dat dit was gebeurd, daarom strafte hij Israël. 8 Hierop zei David tegen God: 'Ik heb ernstig gezondigd met mijn daad. Vergeef uw dienaar zijn zonde; ik ben een dwaas geweest.'

9 De HEER sprak tot Gad, de ziener van David: 10 'Ga naar David en zeg hem: "Dit zegt de HEER: Hier heb je drie straffen. Kies er een uit; die zal ik je opleggen."' 11 Gad ging naar David en zei tegen hem: 'Dit zegt de HEER: Alsjeblieft, wat heb je liever? 12 Drie jaar hongersnood, drie maanden – voortdurend belaagd door het zwaard van je tegenstanders – opgejaagd worden door je vijanden, of drie dagen getroffen worden door het zwaard van de HEER: de pest in het land, een engel van de HEER die in het hele gebied van Israël dood en verderf zaait? Zegt u maar wat voor antwoord ik moet geven aan degene die mij gezonden heeft.' 13 David

§ 4 Van Lissabon naar Königsberg...

antwoordde: 'Ik ben in het nauw gedreven! Liever val ik in handen van de HEER, wiens mededogen zeer groot is, dan dat ik in mensenhanden val.'

14 De HEER liet in Israël de pest uitbreken. Zeventigduizend Israëlieten vonden de dood. 15 God stuurde zijn engel ook naar Jeruzalem om daar dood en verderf te zaaien, maar toen hij het onheil zag dat werd aangericht, begon hij het te betreuren. 'Genoeg!' zei hij tegen de engel. 'Laat je hand zakken!'

(...)

25 David betaalde Ornan zeshonderd sjekel goud voor het terrein. 26 Hij bouwde er een altaar voor de HEER en bracht brandoffers en vredeoffers. Hij riep de HEER aan, en de HEER antwoordde hem door vanuit de hemel vuur te laten neerdalen op het altaar waarop het brandoffer lag. 27 En de HEER droeg de engel op zijn zwaard weer in de schede te steken.

28 Toen David daar op de dorsvloer van de Jebusiet Ornan zag dat de HEER hem verhoord had, bracht hij daar nog meer offers. 29 De tabernakel van de HEER, die Mozes in de woestijn had gemaakt, en het brandofferaltaar bevonden zich in die tijd op de offerhoogte van Gibeon. 30 Daarheen had David echter niet durven gaan om God om raad te vragen, zoveel angst had het zwaard van de engel van de HEER hem ingeboezemd.

‘Was der Mensch in moralischen Sinne ist, oder werden soll, gut oder böse, dazu muß er *sich selbst* machen, oder gemacht haben.’

Im. Kant, *Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, 1793, p. 44.

Zonder 'God' bestaat er geen denken over het kwaad.

§ 5 ... naar 2006

t.l.hettema@umail.leidenuniv.nl
<http://website.leidenuniv.nl/~hettemat/>